

„Nyelvében él a nemzet”

Adalékok a nemzeti nyelv identitásformáló hatásához a magyar régiségben

BARTÓK István

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, ny. tudományos tanácsadó, az MTA–BTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport tagja

ORCID: 0000-0001-6206-8068

“A nation lives through its language.” Contributions to the identity-forming role of the national language in early Hungarian literature

Abstract | This study explores the relationship between language and national identity in early Hungarian literary thought, with a focus on the 16th and 17th centuries. It demonstrates that the idea encapsulated in the phrase “A nation lives through its language.” has deep historical roots, even if not always expressed in this exact form. Drawing on a wide range of sources – including grammarians, translators, and religious authors – the paper highlights how the cultivation of the vernacular became a central element of cultural and intellectual development. Hungarian authors frequently emphasized both the perceived shortcomings and the potential richness of their language, advocating its refinement in line with other European vernaculars. The study also shows that the promotion of Hungarian was closely tied to broader goals: expanding access to knowledge, strengthening national consciousness, and fostering unity across a politically fragmented country. Ultimately, the development of the national language is presented as a key factor in the emergence of early modern Hungarian identity.

Keywords | Hungarian literary thought, 16th and 17th centuries, Hungarian language, early modern Hungarian identity, cultivation of the vernacular

„Nyelvében él a nemzet” – fejezi ki tömören e néhány szó a nemzeti lét és a nyelvhasználat összefüggését. Peter Sherwood a bizonytalan eredetű szállóige történetét kutatva 19. századi változatait 36 szövegösszefüggésben vizsgálja, bőséges adalékokkal szolgálva a fordulat újabb kori alkalmazásaihoz.¹ Messzebbre visszatekintve az időben láthatjuk, hogy nemzet és nyelv összetartozását – ha nem is az idézett formában – sokszor megfogalmazták. Ez alkalommal a kérdéskör régebbi vonatkozásaira hozok néhány példát.

Van miből válogatni, hiszen a 16. század folyamán Európa-szerte erősödik az a folyamat, amelynek során az anyanyelv a nemzeti önazonosság fontos kifejezőjévé válik: minden népet, népcsoportot többek között az különböztet meg másoktól, hogy megvan a maga saját nyelve. A nemzeti nyelvek kiművelése hosszú, komplex folyamat, grammatikusok, írók, nyomdászok munkájának eredménye. E folyamat fontos állomásai a nemzeti nyelvű glosszák, szójegyzékek, szótárak, helyesírási szabályzatok, nyelvtani rendszerezések, fordítások. Ha irodalmi gondolkodásunk 16–17. századi dokumentumait vizsgáljuk, meggyőződhetünk róla, hogy a hazai törekvések összhangban vannak az európai tendenciákkal.

A nyelv fejlettsége tükrözi a nemzet kulturális színvonalát. Ennek felismerése vezetett a vernakuláris nyelvek grammatikai irodalmának fellendüléséhez. A nemzeti öntudatot erősítette, ha bebizonyosodott, hogy szabályokba lehet foglalni egy-egy élő nyelv rendszerét, azaz helyesírását, hangtanát, alaktanát és mondattanát, ahogyan ezt első nyelvtaníróink is tették.

A magyar nemzet szellemi gazdagságának, ezen belül az anyanyelv értékeinek elismertetése különösen fontos volt akkor, amikor az európai humanista értelmiség tudatában elevenen élt a magyarság műveltségét lebecsülő – sajnos évszázadokon keresztül fel-felbukkanó – nemzetkarakterológiai közhely. Ennek nyelvi vonatkozása 16. századi megfogalmazások szerint: a magyar nyelv annyira primitív, hogy le sem lehet írni, vagy éppen csak elkezdődtek a próbálkozások írásbeli rögzítésére.²

Régi szerzőinknél gyakori az összehasonlítás más nemzetekkel. Többen megfogalmazzák a felzárkózás igényét: mivel mi sem vagyunk alávalóbbak másoknál, nekünk is művelnünk kell anyanyelvünket, gyarapítanunk kell nemzeti nyelvű irodalmunkat, fordításokat és eredeti munkákat. Hosszasan lehetne idézni a kapcsolódó jól ismert megállapításokat Sylvester Jánostól, Bornemisza Pétertől, Balassi Bálinttól vagy akár Szeenci Molnár Alberttől, Medgyesi Páltól, Apácai Csere Jánostól. Az összehasonlítások során vagy csak általánosságban említik „a földkerekség majdnem minden nemzetét”, „a mi időnk többi népét”, „valamennyi európai nemzetet”, „minden műveltebb nemzetet”, vagy meg is nevezik a „franciai, angliai, belgiai”, spanyol, olasz, német, cseh nyelveket.

1 Peter SHERWOOD, „Adalékok a *Nyelvében él a nemzet* szállóige kialakulásához”, *Magyar Nyelv* 115 (2019): 78–87, doi:10.18349/MagyarNyelv.2019.1.78.

2 Erről részletesebben: BARTÓK István, „*Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani*”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 2023), 254–267.

A saját szakterületén valamennyi szerző és fordító ugyanarra az eredményre jut: munkájukkal hazájukat, egész népüket kívánják szolgálni. Az anyanyelven megszerezhető ismeretek ugyanis eljutnak az olvasók-hallgatók szélesebb köréhez: az „együgyű keresztényen atyánkfiaihoz”, az „alaton elmékhez”, a „deáktalan kösséghez”, így hozzájárulnak a nemzet művelődéséhez, szellemi fejlődéséhez, ezáltal a nemzeti öntudat erősítéséhez.

A kritikátörténeti vizsgálódások igazolják, hogy az irodalmunk első vonalába tartozó munkák mellett érdemes más szerzők megnyilvánulásait is figyelembe venni. Egy-egy feledésbe merült megjegyzés felidézése elősegíti a korszak szellemi közegének teljesebb megismerését, jelen esetben a nemzeti nyelvről megfogalmazott vélekedések tükrében. Így a kiemelkedő személyiségek jól ismert megnyilatkozásai is elhelyezhetők tágabb összefüggésekben: nem elszigetelt, egyedi jelenségek, hanem a szerzők szélesebb körében ismert és hangoztatott elképzelések. Minél több apró adalékot illesztünk egymás mellé, annál pontosabb összkép rajzolódik ki, és kitűnnek az általános tendenciák éppúgy, mint a kivételek. Ez alkalommal a témához kapcsolódva csak néhány forrást idézek.

Többen megfogalmazzák anyanyelvünk dicséretét: az is van olyan szép, mint másoké, sőt még kifejezőbb is. Így ezen a területen is van okunk a nemzeti büszkeségre. A magyar nyelv méltatását illetően hivatkozhatunk ismét Sylvester János sokszor idézett megállapításaira.

Kevésbé ismertek Baranyai Decsi János kapcsolódó fejtegetései. A Telegdi János *Rudimentájához* írt ajánlólevelében a magyar nemzet dicső eredetét és kiválóságát nyelvi bizonyítékokkal támasztja alá. Meggyőződése szerint a hun–szkíta rovásírás igazolja, hogy azoktól a szkítáktól származunk, akik legyőzték Küroszt, Dareioszt és más hatalmas uralkodókat. A rovásábécé néhány sajátosságát sorra véve arra a következtetésre jut, hogy a magyar nyelv és írás felette áll más élő és holt nyelveknek.³

A dicséretnél jellemzőbb az elmaradás hangoztatása és az ennek megszüntetését célzó feladatok meghatározása. Kecskeméti C. János egyenesen barbárnak nevezi anyanyelvét. William Perkins angolul írott művének fordítását Iktári Bethlen Istvánnak ajánlja. Említi a spanyol és latin fordítást, majd így folytatja:

Minthogy penigh ez, noha kicsiny, de oly könyv, melly méltó, hogy nem csak ez három nyelven, de minden nyelveken, sokkal inkább penigh ezen az magyar nyelven, holot igen barbara lingua, és az kik közöt efféle drága szép könyveknek nyelvünkre való fordítása szükséges és hasznos volna, legyen, és mindeneknek, kik írást olvasni tudnak, kezekben forogjon [...]⁴

3 Baranyai Decsi János levele Telegdi Jánosnak, 1598. márc. 5., ford. CSONKA Ferenc, in *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, szerk. KLANICZAY Tibor, Magyar remekírók, 807–810 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982), 807–809.

4 KECSKEMÉTI C. János, ford., *Catholicus reformatus* (Kassa: Johannes Festus, 1620), RMNy 1214A, (:)4v–(:)5r.

A fordítások „szükséges és hasznos” voltát különösen a vallásos szövegekben látták, hiszen az isteni törvény megismerése és követése vezethet el a nemzet boldogulásához. Egy nyelv – és általa az azt beszélő nemzet – megítélésében annál nagyobb érdem aligha képzelhető el, mint az, hogy az isteni kinyilatkoztatást is meg tudja szólaltatni. Pesti Gábor a négy evangélium fordításának előszavában így ír:

Nincs tehát okod csodálkozni, keresztény pannóniai olvasó, hogy Jézus Krisztus, a te szabadítód, ezekben a végső napokban a te született nyelveden és beszédeddel szól, amelyen ezelőtt sok századon át egyáltalán nem szólt, hogy mindenkinek vagy a kevésbé művelteknek is megismerésre ajánlja magát.⁵

Sóvári Soós Kristóf prédikációfordításában nemcsak az anyanyelvű irodalom erkölcsi és gyakorlati hasznára törekszik, hanem egyenesen a magyar nyelv megszentelését hangoztatja. Ajánlásában a „híres neves (de most meg nyomorodott) vitézlő magyar nemzethez” fordul:

Nem kel azért senkinek meg útalni ezt az könyvet, azért, hogy Magyar nyelven vagyon, sőt inkább nagy hálaadással tartozunk az mi kegyelmes Istenünknek, hogy ez mi nyelvünket is úgy meg szentelte, hogy az ő szent ígését, az ő igaz ismeretit ez mi nyelvünk által is, kiáltatja, hirdetteti, prédikáltatja.⁶

Jellemző a nyelv fejlesztésének igénye. A minta sokáig a csodált latin volt: a cél a kifejezőmód ahhoz fogható gazdagságának megvalósítása az anyanyelven is. Egyre többen javasolják, hogy ennek érdekében anyanyelvünket „tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani” kellene, így alakítva az igényes nyelvhasználatot. A magyar nyelv sajátosságait figyelembe véve „sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”.

16–17. századi szerzőink gondolkodásában felfedezhető az ideális nyelvi eszmény. Többféle megnevezésével is találkozhatunk. Az úgynevezett *Szamosközi-szótártöredék*-ben szerepel az „értelmes beszédűség”. Jelentését a megfelelő latin kifejezések és a kapcsolódó klasszikus értelmezések világítják meg:

5 „Non est idcirco quod mireris, o lector Pannonie Christiane, tuum tibi Christum Iesum servatorem loqui iam illis novissimis diebus lingua & sermone tuo nativo, quo forsitan multis ante hac seculis haud sane ita locutus est, ut omnibus vel parum litteratis sese offerret noscendum.” PESTI Gábor, ford., *Novum testamentum seu quattuor evangeliorum volumina lingua Hungarica donata* (Wien: Singrenius János, 1536), RMNy 16, Aiiiv–Aiiir. Hasonmás kiadása: PESTI MIZSÉR Gábor, *Új testamentum magyar nyelven: Bécs, 1536*, szerk. KŐSZEGHY Péter, tan. HUBERT Ildikó, *Bibliotheca Hungarica antiqua* 34 (Budapest: Balassi Kiadó, 2002), A fordítás: HUBERT Ildikó, „Pesti Mizsér Gábor: Új Testamentum magyar nyelven”, in *uo.*, melléklet, 27.

6 SÓVÁRI SOÓS Kristóf, *Az szent prophetáknak [...] irásoknak predicatiók szerint való magyarázatiának első része* (Bártfa: Klósz Jakab, 1601), RMNy 873, (i) 2v.

Értelmes bezedewseg: charientismos; lat. urbanitas, lepos, sermonis venustas. [...] Értelmes: Literae gravissimis verbis atque sententiis. Cic. 10. l6. – Literae magna in verborum sententiarumque gravitate. 10. 12. – Literae pleni consilii, summaeque cum benevolentiae, tum etiam prudentiae. 9. 4. Att. – Prudentes et multi officii et consilii literae. – Literae amantissime et honorificentissime scriptae. – Literae humanitatis sparsae sale. Cic. 1., 10. Att.⁷

Az „urbanitas” fogalma máshol is megjelenik. Bornemisza Péter és Telegdi Miklós vitájában az utóbbi saját felfogásának alátámasztására vitathatatlan tekintélyekre hivatkozik:

És mi legyen az urbanitas, meg jelenti Quintilianus, mondván: Urbanitas illa est, in qua nihil agreste, nihil inconditum, nihil peregrinum, neque sensu, neque verbis, neque ore, gestu possit deprehendi. Lib. 6. Cap. 3. [...] Halgasa csak a szent Pál mondását: Fornicatio et omnis immundicia, aut avaricia nec nominatur is vobis, sicut decet sanctos: aut obscenitas, aut stultiloquium, aut scurrilitas, quae ad rem non pertinent.⁸

Az anyanyelv követendő stíluseszmenyére legtöbbször használt „magyarság” kifejezés közvetlen mintája a „latinitas” lehetett. A fogalom a klasszikus grammatikában és retorikában a latin nyelv szabályait követő szabatos megfogalmazás követelménye. A német régiségben a nemzeti nyelv vonatkozásában ugyanezt jelentette a „Deutschheit”. Ennek megfelelője nálunk az az igényes „magyarság”, ami csakis a mi nyelvünk sajátja, így nemzeti önazonosságunk fontos eleme.

Némelyek az ehhez való viszonyítást szerénykedő fordulatokban fogalmazták meg. Mantskovit Bálint bibliai indexének fordítását Rákóczi Zsigmondnak ajánlja. Saját gyengeségeit így sorolja fel: „leg először tudván az én vékony elmémnek erőtlenségét, másodsor az Magyar nyelvnek való magyarságában nagy és sok féle fogyatkozásomat.”⁹

Hasonlóan nyilatkozik a magyar stíluseszmenyről Mihálykó János. Lukás Polio hét prédikációjának fordítását Czobor Erzsébetnek ajánlva saját „együgyü” munkájáról így ír:

Várom vala, hogy más bizott Uram és attyámfia vötte volna magára ez munkácskát, az ki sokkal jobb módgyával, ékossebb phrasisokkal és magyarab igékkel tolmácsolta volna meg ez Könyvecskét. De mivel hogy ez munkácskát senki nem akará fel venni magára, Én az mennyire az vékony elmémtől lehetet, igen együgyü, de az mint reménlem értelmes szókkal magyaráztam meg.¹⁰

7 NAGY Gyula, szerk., „Egy kéziratban maradt magyar–latin szótártöredék 1580 tájáról”, *Magyar Könyvszemle* 5 (1887): 100–110, 107–108.

8 TELEGDI Miklós, *Az evangéliomoknak [...] magyarázattyának [...] második része [...]* (Nagyszombat: Telegdi Miklós, 1578), RMNy 418,)(5r–v.

9 MANTSKOVIT Bálint, *Index Biblicus [...]* (Vizsoly: Mantskovit Bálint, 1593), RMNy 738,)(2r.

10 MIHÁLYKÓ János, *Hét prédikáció [...]* (Bártfa: Klöss Jakab, 1612), RMNy 1030, 3v.

Egy evangélikus perikopáskönyv németből fordított szentírási szakaszokat és magyarázatokat tartalmaz. A keresztyén olvasónak címzett előljáró beszédben a fordító és kiadó bártfai nyomdász, Klösz Jakab így mentegeti fogyatékoságait: „kérlek, ez kis munkámat jó néven vedd, és ha fordításom és magyarságom meg nem felel a te bölcs szóllásodnak és írásodnak, mégis jó ügyeközetemért meg ne utálljad, úgy adjon neked is jót az Isten.”¹¹

Figyelemre méltó a kívánatos nyelvi megformálást, a „magyarságot” illetően a „szó-lás és írás”, azaz a szóbeliség és az írásbeliség együttes említése. Ez nem ritkaság a régiségben. A szövegalkotásra vonatkozó követelmények rendkívül jelentősek az irodalmi gondolkodás történetében. Aligha lehet véletlen, hogy egy-egy jellemző idézet két kritikátörténeti monográfia címében is szerepel.¹²

Az általános megfogalmazásokhoz képest különösen érdekes egy meghatározott magyar szöveg megnevezése követett példaként. A *Lex politica Dei* című, erkölcsi törvényeket tartalmazó kötetben, a Szerdahelyi Imrefi Jánosnak címzett ajánlásban a közreadó, Lipsiai Rheda Pál debreceni nyomdász elárulja, hogy az intelmeket tartalmazó bibliai idézetek kiválogatásában egy meg nem nevezett német nyelvű kiadványból merített. A magyar változatról ezt írja:

Jóllehet pedig hogy én annak fordítását nem mindenestül fogva magamnak tulajdonítom, mivelhogy annak derék textusát avagy írását mind az Visolyi Bibliának Magyarsága szerént írtam, az kiért reménlem, hogy az Keresztyéneknél annyival inkább kedvesb és böcsülletesb léssen.¹³

Kiemelendő annak jelentősége, hogy a 17. század elején a fordító egy korábbi szöveg „magyarságát” tekintette mintának, mai kifejezéssel: nyelvi normának. Ugyancsak rendkívül fontos, hogy feltételezett egy olyan közönséget, amelyik ismeri a követett mintát, és így ahhoz viszonyítva értékelheti a fordító teljesítményét.

Ahhoz képest, hogy leggyakrabban az idegen nyelvű művek magyarra fordítását szorgalmazzák, figyelemre méltó Derecskei Ambrus váradi prédikátor elképzelése. Eszerint a magyar nyomtatványokat más nemzetiségűek majd a maguk nyelvére fordítják, vagy azok alapján prédikálnak, ahogyan azt a Cseh András váradi főharmincadosnak szóló ajánlásban megfogalmazta:

Sőt némely urainknak és atyánkfiaiának írások nem csak az Magyar nemzetnek szolgálnak, hanem még kívül valóknak is, az kik az mit az Magyar írásból tanulnak avagy

11 Klösz Jakab, ford., *Evangéliomok és epistolák* (Bártfa: Klösz Jakab, 1616), RMNy 1096, *6v.

12 BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998); KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

13 LIPSIAI RHEDA PÁL, ford., *Lex politica Dei, az az mindenféle törvények, íteletek es rend-tartások [...]* (Debrecen: Lipsiai Pál, 1610), RMNy 992, *3r.

az új nyelvekre fordítyák, avagy pedig az új nyelveken prédikállyák. Honnét meg tetzik, hogy ez féle írások hasznos eszközök az Evangélium tudományának elébb gyámolítására és küllyebb terjesztésére.¹⁴

Ez a felfogás is alátámasztja Péter Katalin megállapítását, aki így ír a magyar nyelv egyesítő szerepéről a 16. században:

Az ország egységének tudata nem múlt el, hiszen – amennyire a háborúk engedték – akadály nélkül mozogtak a régi határok között. [...] Továbbra is élt az ország valamennyi népéből tagokat összetartó „magyar nemzet” vagy „gens Hungarica”, „natio Hungarica” fogalom.¹⁵

Akár valamennyi itt élő nép tagjaiból, akár csak a magyarul beszélőkből határozták meg a három részre hullás kortársai a magyar nemzetet, egy ilyenről tudtak. Az ország három részében egy magyar nemzetet láttak. A közigazgatási határok ellenére is egy hazában egy magyar nemzet élt.¹⁶

A három részre szakadt, mégis egységes „patriaként” felfogott országban élő, egységének tekintett „gens Hungarica” vagy „natio Hungarica” számára összetartó erő a közös nyelv: a „lingua nativa”, a „lingua patria”, azaz a „lingua Hungarica”. A magyar anyanyelvűeknek mindenképpen, de – mint Derecskei Ambrus idézett megjegyzése is igazolja – akár a más nemzetiségűekkel is összeköthet.

A magyar nyelv 16–17. századi felértékelése teljes összhangban áll a más országokban zajló hasonló folyamatokkal: a kiművelt anyanyelv már nemcsak stílárís, nyelvi és irodalmi szempontból fontos, hanem értékeit felismerve egyre szilárdabb alapja lesz a nemzeti büszkeségnek és öntudatnak, és a politikai összefüggésekben is értelmezhető önazonosság kifejezőjévé válik. A nyelvi patriotizmus később fontos szerepet játszik a nemzetállamok kialakulásában.

14 DERECSKEI Ambrus, *Az Szent Pál apostol levele* [...] (Debrecen: Lipsiai Pál, 1603), RMNy 895, (:) 5r.

15 PÉTER Katalin, „A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotára idején”, in PÉTER Katalin, *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8, 211–232 (Budapest: Ráday Gyűjtemény, 1995), 219.

16 Uo., 222.